

BoekStart in de kinderopvang organisatiebreed

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING 3

AANLEIDING 4

1 | DE PILOTBIBLIOTHEKEN 5

2 | DOELSTELLING 5

3 | BOUWSTENEN 5

4 | DE AANPAK 6

4.1 | Voorbereiding: verkennende fase 6

4.2 | Stappenplan 9

5 | UITVOERING 11

5.1 | Kernactiviteiten 11

5.2 | Interne communicatie 11

6 | EVALUATIE 12

7 | WENSEN VAN DE DEELNEMENDE BIBLIOTHEKEN VOOR DE ROL VAN KUNST VAN LEZEN 12

BIJLAGEN 13

Bijlage I Gespreksleidraad directie kinderopvangorganisatie 14

Bijlage II Gespreksleidraad voorleescoördinator/manager kinderopvangorganisatie 15

Bijlage III Projectplan van de pilotbibliotheken 16

Bijlage IV Ervaringen van de deelnemende bibliotheken (Zoetermeer) 20

Bijlage V Ervaringen van de deelnemende bibliotheken (Rijn en Venen) 26

Bijlage VI Projectkosten 31

Leeswijzer voor deze handreiking

In deze handreiking wordt uitgegaan van de planningscyclus in het *Basisdocument BoekStart in de kinderopvang*. Hier wordt in de handreiking dus vaak naar verwezen.

In de bijlagen III en IV staan de opbrengsten en ervaringen van de pilotbibliotheken; de opbrengsten en ervaringen zijn voor de leesbaarheid geanonimiseerd.

BoekStart in de kinderopvang organisatiebreed biedt de mogelijkheid om binnen een kinderopvangorganisatie meer, liefst alle, kinderen te bereiken; met de bouwstenen van BoekStart in de kinderopvang als basis, én de expertise die is opgedaan bij die ene of enkele locatie(s) binnen de organisatie die al deelnam(en) aan BoekStart. Bij de organisatiebrede aanpak wordt een aantal bouwstenen centraal gesteld: collectie en leesomgeving, deskundigheidsbevordering en de taken van de voorleescoördinator. De voorleescoördinator speelt bij de inzet van alle bouwstenen een belangrijke rol. In nauwe samenwerking met de BoekStartcoördinator van de Bibliotheek is de voorleescoördinator de motor achter en de verantwoordelijke voor de uitrol binnen de kinderopvangorganisatie. De voorleescoördinator bewerkstelligt onder meer dat de bouwstenen worden opgenomen in de werkwijze en het beleid van alle vestigingen van de organisatie. Hiermee wordt, behalve het bereik, het programma BoekStart in de kinderopvang in de organisatie verduurzaamd.

AANLEIDING

Vanaf 2012 hebben zo'n 800 kinderopvanglocaties (peuterspeelzalen en kinderdagverblijven) via de Bibliotheek gebruik kunnen maken van een subsidie van Kunst van Lezen voor BoekStart in de kinderopvang. Met BoekStart in de kinderopvang waren zij in de gelegenheid een sterker voorleesbeleid te realiseren en een structurele samenwerking met de Bibliotheek op te bouwen. Het is van belang dat de Bibliotheek een langdurige relatie opbouwt en onderhoudt met de kinderopvang, zodat de leesbevordering daar op peil blijft.

Vanaf 2014 bestaat de voorwaarde dat de Bibliotheek in samenwerking met gemeenten en kinderopvang zich moet inzetten om een verdubbeling van het aantal locaties te realiseren. Een Bibliotheek vraagt bijvoorbeeld een subsidie aan voor drie locaties en spant zich dan in om dit aantal te verdubbelen naar zes. Zo worden grote kinderopvangorganisaties gestimuleerd om BoekStart organisatiebreed uit te rollen en de bouwstenen op te nemen in hun werkwijze en beleid voor al hun vestigingen. Je kunt denken aan de inrichting van de leeshoek: het toegankelijk maken van de collectie voor kinderen en het frontaal plaatsen van boeken zijn acties die gemakkelijk gestandaardiseerd kunnen worden.

Naast het streven naar een groter bereik is het verduurzamen een doel: BoekStart in de kinderopvang moet zich niet enkel beperken tot een goed lopend programma op individuele locaties. Daarnaast moeten meer kinderopvanglocaties worden bereikt om te voldoen aan de doelstelling binnen Tel mee met Taal: meer kinderen te laten profiteren van een goed voorleesklimaat. Kunst van Lezen heeft als doel gesteld om in 2018 3.450 locaties bereikt te hebben. Dat is 38% van het aantal kinderopvanglocaties in Nederland; eind 2018 voert 85% van de basisbibliotheken BoekStart in de kinderopvang uit, waaraan 45% van de kinderopvanginstellingen in hun werkgebied deelneemt.

1 | DE PILOTBIBLIOTHEKEN

De pilot is uitgevoerd bij twee grote regionale kinderopvangorganisaties. De begeleiding vond plaats door de lokale basisbibliotheek. De nadruk lag op de training voorleescoördinator en het voorleesbeleid als kapstok voor alle bouwstenen. De twee deelnemende basisbibliotheeken waren Bibliotheek Rijn en Venen en Bibliotheek Zoetermeer. Beide bibliotheken zijn gevestigd in middelgrote steden, met respectievelijk plus minus 108.000 inwoners en 124.000 inwoners.

Beide hebben ook een aantal grote kinderopvangorganisaties in hun werkgebied en bij minimaal één kinderdagopvangorganisatie is BoekStart in de kinderopvang op ten minste één locatie geïmplementeerd. De twee kinderopvangorganisaties die voor deze pilot benaderd zijn, hebben allebei meer dan 20 locaties.

2 | DOELSTELLING

Organisatiebreed implementeren van BoekStart in de kinderopvang:

- een groter bereik door effecten en opbrengsten van BoekStart in de kinderopvang te delen en uit te breiden naar alle vestigingen binnen een kinderopvangorganisatie;
- het verduurzamen van het programma BoekStart in de kinderopvang in de organisatie.

3 | BOUWSTENEN

De zes bouwstenen van BoekStart in de kinderopvang (netwerk, beleid/voorleesplan, expertise, leesomgeving inclusief collectie, activiteiten/ouderbetrokkenheid, monitoring) vormen, net als in het reguliere programma, het uitgangspunt van BoekStart in de kinderopvang organisatiebreed. Zij krijgen een structurele plek binnen de kinderopvangorganisatie, wat zich uit op de verschillende locaties. De kern bestaat uit een voorleesplan en een voorleescoördinator op iedere locatie met een overkoepelend voorleesbeleid met uitgangspunten voor de totale organisatie. Dit wordt centraal bepaald.

- Strategische netwerksamenwerking: een leesbevorderingsnetwerk onderhouden.
- Deskundigheidsbevordering: een voorleescoördinator opleiden voor elke locatie. De training *Interactief voorlezen* voor alle pedagogisch medewerkers valt bij deze opzet niet onder de kernactiviteiten: in de training *Voorleescoördinator* komt het interactief voorlezen aan bod én de wijze waarop de voorleescoördinator via voorbeeldgedrag dit kan overdragen aan collega's. Ook is het aan te raden de training *Interactief voorlezen* op te nemen in het voorleesplan onder de noemer 'Scholing team', zodat deze training gefaseerd gegeven kan worden.
- Voorleesplan: voorafgaand aan de training *Voorleescoördinator* kan een overkoepelend plan worden geschreven met uitgangspunten die leidend

zijn voor de hele organisatie. Bijvoorbeeld: visie, missie, collectiebudget, ouderbetrokkenheid, leesomgeving, frequentie van voorlezen. De voorleescoördinator schrijft op basis hiervan tijdens de training het voorleesplan voor de eigen locatie in overleg met de locatiemanager.

- Collectie en leesomgeving: in de training *Voorleescoördinator* komen deze onderdelen aan de orde, evenals de richtlijnen waaraan een aantrekkelijke en evenwichtig opgebouwde collectie moet voldoen. De Bibliotheek ondersteunt de locatie in het inventariseren van haar collectie en geeft de hiaten aan. De kinderopvangorganisatie stelt per vestiging een budget beschikbaar om jaarlijks nieuwe boeken aan te schaffen en wordt lid van de Bibliotheek om boeken te lenen. Door een geactualiseerde eigen collectie en een leencollectie wordt de collectie op de locatie of groep verbeterd, en worden er criteria opgesteld voor een goede leesomgeving en de wijze waarop met eenvoudige (goedkope) middelen de leesomgeving aantrekkelijk gemaakt kan worden voor de nul- tot vierjarigen.
- Ouderbetrokkenheid en (voor)leesactiviteiten: in de training *Voorleescoördinator* komen deze onderdelen aan de orde. Er wordt ingegaan op het belang van het betrekken van ouders, en de wijze waarop dit kan gebeuren, zodat zij thuis ook (meer) voorlezen en zij bekend raken met de mogelijkheden van de Bibliotheek. Ook de voorleesactiviteiten op de locatie komen aan bod, zoals het dagelijks voorlezen, en de activiteiten rond landelijke evenementen, zoals De Nationale Voorleesdagen en de Kikkerweken.
- Monitoring: de Bibliotheek, de voorleescoördinator en pedagogisch medewerkers vullen één keer per jaar de monitor BoekStart in de kinderopvang in en stellen op basis van de resultaten het voorleesplan bij.

4 | DE AANPAK

4.1 | Voorbereiding: verkennende fase

Voor de organisatiebrede uitrol heeft de kinderopvang al ervaring met BoekStart in de kinderopvang bij ten minste één locatie. Wat zijn hun bevindingen en welke onderdelen of activiteiten zijn een succes en waarover zijn de betrokken pedagogisch medewerkers enthousiast? Zaken die belangrijk zijn om te weten om BoekStart succesvol door te voeren naar de overige locaties. Aan de hand van een enquête wordt hiernaar gevraagd. Ook is het belangrijk om met de directie/hoofd kwaliteit te praten over de ontwikkeling van pedagogisch beleid en het bieden van kwaliteit. Hoe worden ervaringen van BoekStart in de kinderopvang tot nu toe teruggekoppeld naar de Bibliotheek en wat kan in de toekomst meer geregeld worden vanuit het 'hoofdkantoor' van de kinderopvangorganisatie?

De gesprekken worden gevoerd aan de hand van twee vragenlijsten:

1. Voor de directie (wat is relevant om te weten om de BS bouwstenen uit te rollen en wat is de drijfveer om BS te institutionaliseren binnen de organisatie)
2. Voor de voorleescoördinator/manager (ervaringen met BS verzamelen om te gebruiken in de communicatie intern).

>>> Zie hiervoor bijlagen I en II in dit document

Deze gesprekken geven input voor de volgende punten:

- **Hoe komt straks het voorleesplan tot stand?**

Hiervoor zijn verschillende opties:

- 1 De kwaliteitsmedewerker van de kinderopvang schrijft een overkoepelend plan met uitgangspunten die leidend zijn voor de hele organisatie. Bijvoorbeeld: visie, missie, boekenbudget, ouderbetrokkenheid, lees-omgeving en frequentie van voorlezen. De voorleescoördinator schrijft op basis hiervan tijdens de training Voorleescoördinator het voorleesplan voor de eigen locatie in overleg met de locatiemanager. In de meeste situaties worden alleen de visie en missie door de kwaliteitsmedewerker neergezet. De voorleescoördinator maakt gebaseerd hierop het lokale voorleesplan in overleg met de locatiemanager.
- 2 De Bibliotheek schrijft de visie en missie (gebaseerd op de input van de kinderopvang) en geeft dit ter goedkeuring aan de kwaliteitsmedewerker. De voorleescoördinator schrijft het voorleesplan op basis hiervan tijdens de training voor de eigen locatie in overleg met de locatiemanager.
- 3 De voorleescoördinator maakt een eigen lokaal voorleesplan in overleg met de locatiemanager. Een van de pilotbibliotheken heeft hiervoor in eerste instantie gekozen om de voorleescoördinator meer te betrekken, door haar zelf te laten nadenken over de huidige en de gewenste situatie op de locatie. De verwachting was dat hierdoor het resultaat groter wordt en de borging beter. De pilotbibliotheek heeft samen met de kinderopvangorganisatie na de eerste training Voorleescoördinator de werkwijze om kwalitatieve en effectieve redenen veranderd.

Van een van de pilotbibliotheken hadden twaalf pedagogisch medewerkers aan deze training deelgenomen. Alle twaalf hebben een missie en visie rond het voorlezen geschreven. De kwaliteit hiervan was wisselend. En het schrijven hiervan kostte, relatief gezien, veel tijd voor de pedagogisch medewerkers. In overleg met de kinderopvangorganisatie heeft de Bibliotheek voor een andere werkwijze gekozen. Zij heeft gebaseerd op de eerste twaalf voorleesplannen een centraal voorleesplan gemaakt exclusief het lokaal deel. Dit voorleesplan is besproken met de kwaliteitsmedewerker van de kinderopvangorganisatie én het plan is opgenomen in het pedagogisch beleidsplan van de kinderopvangorganisatie. In de daarop volgende training is het centrale deel van dit voorleesplan besproken en de voorleescoördinator heeft in overleg met de locatiemanager het lokale deel ingevuld.

- **De training Interactief voorlezen**

Deze training behoort bij het organisatiebreed uitrollen van BoekStart in de kinderopvang niet tot de kernactiviteiten. De training Interactief voorlezen moet opgenomen worden in het voorleesplan onder de noemer 'Scholing team', zodat deze training gefaseerd gegeven kan worden.

De opzet was in deze pilot om in de training Voorleescoördinator het interactief voorlezen uitgebreid aan bod te laten komen. Hierdoor zou de voor-

leescoördinator de kennis over en vaardigheden in het interactief voorlezen kunnen overdragen aan de collega's. Gedurende de pilot bleek dat uitgebreid aandacht besteden aan interactief voorlezen niet haalbaar was. De training *Voorleescoördinator* is al een volle training.

Bij een kinderdagopvangorganisatie waar de pedagogisch medewerkers al geschoold zijn in interactief voorlezen en zij adequaat interactief voorlezen, kan gekozen worden voor:

- de training Interactief voorlezen aan baby's en dreumesen. Het interactief voorlezen aan deze doelgroep is relatief onbekend. Tijdsduur twee uur.
- en een opfrisbijeenkomst Interactief voorlezen aan peuters. In deze workshop komen nieuwe boeken en hulpmiddelen voor het interactief voorlezen aan bod. Tijdsduur: een uur.

- **De fasering**

Tijdsduur van het project

Globale planning van de trainingen

Globaal tijdstip waarop het voorleesplan in het pedagogisch beleidsplan van de kinderopvangorganisatie wordt opgenomen

Ook is het zinvol om de nulmeting te gebruiken op de locaties waar nog niet gewerkt wordt met BoekStart om de voorleessituatie in kaart te brengen.

>>> Zie hiervoor het afgeschermd gedeelte van boekstartpro.nl: Nulmeting formulier BoekStart in de kinderopvang; vragenlijsten voor Bibliotheek en kinderopvang

Eén pilotbibliotheek heeft de nulmeting laten uitvoeren door pedagogisch medewerkers/aspirant voorleescoördinatoren. De cursisten hebben deze nulmeting per mail ontvangen. Dit ter vervanging van het intakegesprek zoals dit voorheen plaatsvond bij de diverse pilots BoekStart in de kinderopvang. Doel hiervan is om inzicht te hebben in wat er al in de organisatie gebeurt, waar kansen liggen voor de Bibliotheek om meer op in te zetten of om meer aandacht aan te besteden tijdens de cursus. Uiteraard levert dat ook tijdswinst op, zowel voor de Bibliotheek als voor de organisatie zelf. Naast deze tijdswinst werd de betrokkenheid van de cursisten bij de training vergroot.

De nulmeting toonde onder meer aan dat 8 van de 12 medewerkers meer informatie wensten over interactief voorlezen en 5 over digitale prentenboeken en dergelijke. De Bibliotheek gaat in gesprek met de regiomanager van de kinderopvangorganisatie om de mogelijkheden van een training Interactief voorlezen voor de betreffende locaties te bespreken (NB: De training interactief voorlezen behoort *niet* tot de kernactiviteiten van het organisatiebreed implementeren van BoekStart in de kinderopvang).

4.2 | Stappenplan

Stap 1 Projectaanloop: informatie verzamelen

Extern

Gemeentelijk beleid

- Wat is het gemeentelijk beleid voor de voor- en vroegschoolse periode, en het cultuurbeleid van de verschillende gemeenten, behorende bij de basis bibliotheek?
- Welke financiële en inhoudelijke mogelijkheden zijn er vanuit de gemeenten?
- Welke grote kinderopvangorganisaties zijn er binnen het werkgebied, waar minimaal op één locatie BoekStart in de kinderopvang is geïmplementeerd?

>>> Zie voor uitgebreide toelichting: Basisdocument BoekStart in de kinderopvang blz. 17

Gemeentelijk beleid bij het organisatiebreed uitrollen van BoekStart in de kinderopvang

De gemeente Alphen aan den Rijn heeft tenders uitgeschreven in het sociaal domein. Binnen de tender 0-12 jaar is ook de voor- en vroegschoolse educatie opgenomen.

De Bibliotheek werkt nauw samen met andere organisaties in een netwerk, waaronder een grote kinderdagopvangorganisatie. De Bibliotheek en de kinderopvangorganisatie werken al jaren samen met de light versie van BoekenPret (BoekenPret is hier voor de leeftijdsgroep 2 fh tot 4 jaar en vooral gericht op (thema)collectie en Speelontdekboeken). Dit netwerk heeft ingeschreven op de tender en gewonnen. De prestatie afspraken zijn onder andere: in de leeftijdscategorie 0-4 jaar ontwikkelen kinderen een basis op het gebied van spraak, taal, rekenvaardigheid, motoriek en sociale vaardigheden zodat zij naar eigen vermogen optimaal toegerust zijn om te starten in het onderwijs. Ook het vergroten van ouderbetrokkenheid maakt hier deel van uit.

Intern

Bibliotheekbeleid voor de voor- en vroegschoolse periode

- Past de organisatiebrede implementatie van BoekStart in de kinderopvang binnen de visie en missie van de Bibliotheek?
- Heeft de Bibliotheek hiervoor menskracht?

>>> Zie hiervoor het afgeschermd gedeelte van boekstartpro.nl: Nulmeting formulier BoekStart in de kinderopvang; vragenlijsten voor Bibliotheek en kinderopvang

Uitgangspunt Bibliotheek

BoekStart in de kinderopvang organisatiebreed implementeren past bij de missie van de Bibliotheek. De Bibliotheek geeft prioriteit aan de doelgroep Jeugd: *alle kinderen in x worden bereikt door de dienstverlening van de Bibliotheek*. Dit doet zij door Bibliotheken op school te realiseren, waar mogelijk gekoppeld aan voorschoolse inpassende voorzieningen (een zogenaamde peuter-dBos) en door samen-

werking en kennisdeling met onder andere voorschoolse instellingen bij het realiseren van een doorlopende leerlijn. De peuter-dBo is een voortvloeisel en uitbreiding van BoekStart in de kinderopvang. Hiermee krijgt BoekStart in de kinderopvang een structureel karakter.

De Bibliotheek vindt maatschappelijk gezien de tijd rijp om dit soort samenwerkingsverbanden aan te gaan (zoals kwaliteitseisen kinderopvang en wettelijke regelingen voor financiering voor ouders).

Zij vindt het potentiële bereik van deze jonge doelgroep het grootst.

Stap 2 De startnotitie

Al eerder heeft het MT een positief besluit genomen om BoekStart in de kinderopvang te implementeren. Met ondersteuning van de subsidie van Kunst van Lezen/financiële ondersteuning van de gemeente is op verschillende locaties BoekStart in de kinderopvang geïmplementeerd. Om te beslissen voor het vervolg, BoekStart in de kinderopvang organisatiebreed, moet er aan het MT een startnotitie worden voorgelegd.

>>> Zie: Basisdocument BoekStart in de kinderopvang blz. 17 t/m 19

Een kostenoverzicht kan worden gemaakt met behulp van het rekenmodel BoekStart in de kinderopvang (achter de niet-traceerbare link). Met het beschikbare budget is vanzelfsprekend niet hetzelfde te realiseren als bij een intensief traject per locatie met de startsubsidie van Kunst van lezen.

Stap 3 Directiebesluit en projectopdracht

De startnotitie inclusief begroting gaat naar de directie om haar te informeren over en te motiveren voor de organisatiebrede uitrol van BoekStart in de kinderopvang. De directeur formuleert een projectopdracht, benoemt de opdrachtgever en maakt de keuze voor implementatie van BoekStart in de kinderopvang organisatiebreed in het gehele werkgebied, of kiest voor een gefaseerde invoering.

Stap 4 Project Start Up (PSU)

De directie telt een projectteam samen, stelt een projectleider aan en benoemt projectmedewerkers met verschillende expertises.

>>> Zie voor uitgebreide toelichting: Basisdocument BoekStart in de kinderopvang blz. 19 en 20

Stap 5 Projectplan

Het projectteam stelt een projectplan op, nadat de uitgangspunten in de startnotitie zijn vastgesteld.

>>> Zie voor een voorbeeldprojectplan: Basisdocument BoekStart in de kinderopvang blz. 20 t/m 22

>>> Zie voor het projectplan van de pilotbibliotheken bijlage III in dit document

Stap 6 Goedkeuring: Go!

Goedkeuring van het plan inclusief begroting door de opdrachtgever.

5 | UITVOERING

5.1 | Kernactiviteiten

De kern van BoekStart in de kinderopvang vormt het opleiden van een voorleescoördinator, het opstellen van beleid (voorleesplan) en het onderhouden van het leesbevorderingsnetwerk. In de training *Voorleescoördinator* komen alle bouwstenen van BoekStart in de kinderopvang voorbij: beleid, deskundigheid, ouderbetrokkenheid, leesomgeving (inclusief collectie) en netwerk.

- **alle vestigingen een voorleescoördinator**

Iedere locatie vaardigt een pedagogisch medewerker af. De training *Voorleescoördinator* wordt gegeven door de Bibliotheek. In de training *Voorleescoördinator* komt het interactief voorlezen aan bod én de wijze waarop de voorleescoördinator via voorbeeldgedrag dit kan overdragen aan collega's. Zo wordt kennis omtrent interactief voorlezen in ieder geval op de voorleescoördinator overgebracht. Het volgen van de training *Interactief voorlezen* voor alle pedagogisch medewerkers wordt opgenomen in de to do lijst van het voorleesplan.

- **voorleesplan**

Er wordt een overkoepelend plan geschreven met uitgangspunten die leidend zijn voor alle vestigingen. Bijv. boekenbudget, ouderbetrokkenheid, leesomgeving en frequentie van voorlezen. De voorleescoördinator schrijft op basis hiervan het plan voor de eigen vestiging in overleg met de vestigingsmanager.

- **aantrekkelijke leesplek en opbouwen startcollectie**

De kinderopvang stelt per vestiging een budget beschikbaar om jaarlijks nieuwe boeken aan te schaffen en wordt lid van de Bibliotheek om boeken te lenen. De Bibliotheek ondersteunt de vestiging in het inventariseren van hun collectie en geeft hiaten aan. Door een nieuwe collectie en een leencollectie wordt de collectie op de groep verbeterd.

5.2 | Interne communicatie

Zowel de interne communicatie als de communicatie naar ouders vragen aandacht. Hoe kunnen pedagogisch medewerkers (herhaaldelijk) goed geïnformeerd worden over het programma en het traject waardoor ze enthousiast en geïnspireerd raken en dit ook kunnen overbrengen op de ouders.

Voor de pedagogisch medewerkers:

- Het onderwerp 'voorlezen' is een integraal onderdeel van de interne opleiding van de kinderopvang;
- Het organiseren van herhalingstraining/deskundigheidsbevordering voor de pedagogisch medewerker, drie tot vier keer per jaar door de bibliotheek;
- De interne nieuwsbrief bevat een vast item over lezen/ leesbevordering;
- Lid worden van de Facebook-groep Voorleescoördinatoren Netwerk Bibliotheek Zoetermeer. In deze groep vinden ze diverse tips, BS-nieuwsbrieven e.d. om met ouders te delen;
- De voorleescoördinator wordt twee maal per jaar uitgenodigd om deel te nemen aan een netwerkbijeenkomst.

Naar de ouders toe:

- In de nieuwsbrief is voorlezen een vast item;
- Nieuwsbrief BoekStart voor jou! naar de ouders versturen;
- Rond de Nationale Voorleesdagen wordt een ouderbijeenkomst georganiseerd.

Rijn en Venen

Bij Junis is voorlezen een integraal onderdeel geworden van hun interne opleiding. Dat doen zij door middel van een aantal workshopavonden over diverse thema's en de Bibliotheek geeft daar altijd een workshop. Daarnaast hebben wij een pakket afgesproken waarbij ze per locatie voor een bepaald bedrag een instellingsabonnement ontvangen, waarbij ze de voorleescoördinator een inhoudelijke avond (bijvoorbeeld rondom De Nationale Voorleesdagen/Kinderboekenweek) per jaar kunnen laten bijwonen. Daarnaast hebben wij 3 á 4 keer per jaar een herhalingstraining/deskundigheidsbevordering waaraan alle pedagogisch medewerkers van alle locaties mogen deelnemen op basis van gratis inschrijven. Verder zorgt Junis dat lezen/leesbevordering een vast item is in hun interne nieuwsbrief voor de medewerkers. Richting ouders is lezen ook een vast onderdeel van de nieuwsbrief, zij organiseren tijdens De Nationale Voorleesdagen ook bijeenkomsten voor ouders en er is dan altijd een ledenwerfactie richting ouders om de kinderen lid te maken. Er worden ook ouderavonden georganiseerd maar die hebben niet altijd een thema rondom lezen.

Zoetermeer

KERN Kinderopvang heeft van te voren geïnventariseerd via de locatiemanagers wie van de pedagogisch medewerkers wilde deelnemen aan de training Voorleescoördinator. De Bibliotheek heeft ook contact gehad met de locatiemanagers. Tijdens de training Voorleescoördinator zijn pedagogisch medewerkers geïnformeerd over het project en hierbij komt ook ouderbetrokkenheid aan de orde. Pedagogisch medewerkers worden uitgenodigd om lid te worden van de Facebook-groep Voorleescoördinatoren Netwerk Bibliotheek Zoetermeer. In deze groep vinden ze diverse tips, BoekStartnieuwsbrieven e.d. om met ouders te delen. Twee keer per jaar worden voorleescoördinatoren uitgenodigd voor een netwerkbijeenkomst in de Bibliotheek.

6 | EVALUATIE

De evaluatie is niet alleen belangrijk om inzicht te krijgen in de implementatie van BoekStart in de kinderopvang organisatiebreed, met succes- en knelpunten, maar ook om resultaten zwart op wit aan te kunnen tonen. Behalve voor de subsidieverstrekker, kan het bijvoorbeeld van nut zijn bij het lobbyen bij de gemeente (WE-gelden).

>>> Zie ook bijlagen IV en V: Ervaringen van de deelnemende bibliotheken

7 | WENSEN VAN DE DEELNEMENDE BIBLIOTHEKEN VOOR DE ROL VAN KUNST VAN LEZEN

- Bibliotheekmedewerkers meer informeren over ontwikkelingen in de kinderopvang en waar mogelijke kansen en raakvlakken liggen voor de Bibliotheek, bijvoorbeeld in de vorm van een nieuwsbrief. Zo weet je in je contacten met de kinderopvang beter waarbij je kunt aanhaken.
- Een financiële tegemoetkoming voor de kinderopvang voor materiële zaken (zoals collectie en lesmateriaal). Meer dan personele inzet kunnen we in deze tijd niet verwachten van de kinderopvang.
- Een landelijke BoekStartweek net zoals in Engeland! Gefaciliteerd door Kunst van Lezen. Een week waarin leesbevordering speciaal bij voor- en vroegschoolse educatie, zoals kinderdagverblijven, peuterspeelzalen en CJG, centraal staat.

Bijlagen

BIJLAGE I

GESPREKSLEIDRAAD DIRECTIE KINDEROPVANGORGANISATIE

Is het verzoek tot deelname aan BoekStart in de kinderopvang op directie-niveau besproken?

Wat is de aanleiding geweest om deel te nemen aan BoekStart?

Heeft u intern geëvalueerd hoe de uitvoering van het programma verlopen is?

Hoe komt pedagogisch beleid binnen uw organisatie tot stand? Is er een pedagogisch beleidsmedewerker of pedagoog in dienst?

Hoe kunnen externe programma's zoals BoekStart en VVE programma's geïstitutionaliseerd worden binnen het pedagogisch beleid?

Gebruikt u door BS bereikte resultaten? Bijvoorbeeld in uw contact met de gemeente? Of naar ouders om kwaliteit van uw kinderopvang aan te geven?

Hoe wordt de kwaliteit gewaarborgd?

Hoe wordt de kennis over BoekStart gedeeld onder de medewerkers (medewerkers die wel/niet de training hebben gevolgd en nieuwe collega's)?

Worden er onderling ervaringen uitgewisseld over het werken met BoekStart?

Hoe is de deskundigheidsbevordering binnen uw organisatie geregeld.

Heeft uw kinderopvang een visie op ouderbetrokkenheid?

BIJLAGE II

GESPREKSLEIDRAAD VOORLEESCOÖRDINATOR/ MANAGER KINDEROPVANGORGANISATIE

Is het contact met uw plaatselijke Bibliotheek veranderd nu u werkt met BoekStart?

Waar heeft u het meeste contact over (collectie, deskundigheidsbevordering, activiteiten...)?

Heeft u suggesties of verbeterpunten om de samenwerking tussen uw Bibliotheek en de kinderopvangorganisatie te optimaliseren?

Wordt het voorleesplan in de praktijk gebruikt?

Is voorlezen een vast onderwerp op de agenda van het werkoverleg?

Hoe heeft u het BoekStart traject ervaren (intensief, informatief, nuttig...)?

Hoe ervaart u het werken met de boekencollectie?

Worden ouders meer betrokken bij het lezen op de kinderopvang?

Stelt u zich actiever op naar ouders?

Hoe ziet de leeshoek eruit? Merkt u verschil bij de kinderen? Pakken ze eerder een boekje?

Wat vond u van de trainingen?

Worden er netwerkbijeenkomsten gehouden of wordt u op een andere manier op de hoogte gehouden van actualiteiten?

Wat heeft het de kinderopvang opgeleverd?

Wat heeft het de kinderen opgeleverd?

Wat heeft het de ouders opgeleverd?

Wat zijn positieve resultaten (parels) om te benoemen?

Welke toekomstverwachtingen/ wensen heeft u?

Zou u BoekStart aan andere KOV(locaties) aanbevelen en waarom?

BIJLAGE III

PROJECTPLAN VAN DE PILOTBIBLIOTHEKEN

Aanleiding/achtergrond

>>> Zie ook bijlage IV en V: Ervaringen van de deelnemende bibliotheken

- Beschrijf de korte geschiedenis (implementatie BoekStart in de kinderopvang en de resultaten tot nu toe)
- Geef een Beknopte omschrijving van de Bibliotheek (profiel), kengetallen van het werkgebied en kengetallen van kinderopvangorganisatie
- Omschrijf de motivatie: waarom wil de Bibliotheek dit?
- Kies een grote kinderdagopvangorganisatie

Projectomschrijving

>>> Zie als voorbeeld bijlage IV bij: Projectomschrijving Bibliotheek Zoetermeer
Beschrijving van de aanpak van de te ontwikkelen activiteiten. Hiervoor is de input nodig van de gekozen kinderdagopvangorganisatie.

Ga op directieniveau in gesprek met deze kinderopvangorganisatie en met de voorleescoördinator of locatiemanager waar BoekStart in de kinderopvang is geïmplementeerd. Achterhaal wat het programma heeft opgeleverd na de uitrol, zowel op management- als op uitvoeringsniveau.

Op managementniveau: achterhaal onder andere hoe het pedagogisch beleid binnen de organisatie tot stand komt. Hoe wordt een extern programma zoals BoekStart in de kinderopvang blijvend opgenomen in het pedagogisch beleid? Hoe is de deskundigheidsbevordering binnen de organisatie geregeld?

Op uitvoerend niveau: wat zijn de bevindingen van de betrokken pedagogisch medewerkers? Welke onderdelen of activiteiten zijn een succes? Waarover zijn de pedagogisch medewerkers enthousiast? Welke andere zaken zijn belangrijk om te weten voor een succesvolle uitrol van BoekStart in de kinderopvang naar de overige locaties?

Instrumenten hiervoor:

- enquête of vraaggesprek op directieniveau
- enquête of vraaggesprek op locatieniveau met de voorleescoördinator of manager

>>> Zie hiervoor bijlagen I en II in dit document

De nulmeting op de locatie

Instrument hiervoor is de nulmeting/vragenlijst BoekStart in de kinderopvang.

Doelstelling

Omschrijf de doelen smart met een periode, zoals:

- een opgeleide voorleescoördinator in [aantal] locaties voor [datum] en mogelijk in [aantal] nieuwe locaties in [jaartal]
- 1 cursus Voorleescoördinator, bestaande uit 3 bijeenkomsten vóór [datum]
- 1 netwerkbijeenkomst/terugkomdag vóór [datum] (2 netwerkbijeenkomsten per jaar)
- Opname individuele voorleesplannen in de pedagogische werkplannen van de betreffende locaties voor [jaartal]

- Beleid met betrekking tot leesbevordering opnemen in het pedagogisch beleidsplan van kinderopvangorganisatie per [datum]

Opbrengsten / resultaten

Som op wat de activiteiten concreet opleveren, zoals:

- **Plan van aanpak**
 - Intern projectleider aanstellen
 - Projectopdracht schrijven
 - Plan van aanpak schrijven
 - Afspraken maken met externe partner met betrekking tot fasering van het project en aanspreekpunten en -momenten, communicatie
 - Organiseren van de cursus Voorleescoördinator
 - Uitvoering cursus Voorleescoördinator
 - Evaluatie
- **Resultaten onderzoek werkgebied**

>>> Zie bijlage IV en V: Ervaringen van de deelnemende bibliotheken
- **Een analyse van de doelgroep**
- **Fasering van het aantal trainingen en de daaruit voortvloeiende acties**
 - Uitrol van BoekStart in de kinderopvang bij alle vestigingen van kinderopvang voor 31 december 2016
 - Trainen van een voorleescoördinator (24 personen) per locatie voor 31 december 2016
 - Trainen van alle pm'ers in interactief voorlezen, eerste helft (200 medewerkers) voor 31 dec 2016, 200 medewerkers voor 30 juni 2017 (NB: Deze pilot bibliotheek heeft in overleg met de kinderopvangorganisatie gekozen voor het trainen van alle pedagogisch medewerkers in het interactief voorlezen)
 - Aanpassen en bekijken leeshoeken en collectie op 24 kinderdagverblijven voor 30 juni 2017
 - Opnemen van programma BoekStart in kinderopvang in beleidsplan van kinderopvangorganisatie voor 30 juni 2016, als onderdeel van inzet op spraak-taal ontwikkeling
- **Meerjarenplan**

Trainen van pedagogisch medewerkers en jaarlijkse netwerkbijeenkomst als vast onderdeel van opleidingsprogramma en kwaliteitszorg
- **Evaluatie**

Projectaanpak en -organisatie

1. Beleidsafspraken, projectaanpak en -organisatie; taken en verantwoordelijkheden binnen de Bibliotheek en binnen de kinderopvangorganisatie
- >>> Zie bijlage IV en V: Ervaringen van den deelnemende bibliotheken

Uitgangspunten en randvoorwaarden

Uitgangspunten, bijvoorbeeld op basis van Bibliotheek- of van gemeentelijk beleid

Randvoorwaarden: beschrijf wat er nodig is om het project te kunnen realiseren (denk bijvoorbeeld aan uren en competenties)

Projectkosten

>>> zie hiervoor Bijlage VI in dit document

Totale kosten (en het aantal uren) van de implementatie van dit traject voor Bibliotheek en kinderopvangorganisatie

Kosten van de reeds gerealiseerde implementatie

De fases:

- Voorbereiding
- Uitvoering
- Evaluatie

Communicatie

De communicatie vanuit de Bibliotheek naar de kinderopvang kan op de volgende manier plaatsvinden.

Bibliotheek

FUNCTIE	
Accountmanager/Teamleider	Contact met regiomanager kinderopvang voor peilen belangstelling in pilot en verdere invulling van het project
Accountmanager/Specialist	Contact met beleidsmedewerker kinderopvang over inhoudelijke samenwerking en gedeelde kernwaarden in het kader van dit project
BoekStart-coördinator/Specialist	- Aanleveren concept voor visie rond voorlezen op basis van het beleidsplan van de organisatie - Contact met regiomanager kinderopvang over invulling project en data/cursisten training Voorleescoördinator - Contact met pedagogisch medewerkers over genoemde training en voor opname van algemene visie kinderopvang in hun voorleesplan
Beleidsmedewerker Marketing	Cijfers aanleveren voor omgevingsanalyse

Kinderopvang

De communicatie vanuit kinderopvang naar Bibliotheek kan op de volgende manier plaatsvinden:

FUNCTIE	
Regiocoördinator	Beslissen over deelname aan het project, overleggen over invulling project, aanleveren locaties/cursisten in overleg met de locatiemanagers
Beleidsmedewerker	Gesprek voeren over gedeelde visie op leesbevordering, aanpassen pedagogisch beleidsplan kinderopvang
Locatiemanagers	Werven van toekomstige voorleescoördinatoren en deze aanmelden bij de regiomanager voor de training
Voorleescoördinatoren	Communiceren over de training, aanleveren van nulmeting

Borging van de verbinding met BoekStart in de in de opvang

Voor een structurele samenwerking rond BoekStart in de kinderopvang is het belangrijk om de voorleescoördinatoren blijvend te informeren, te inspireren en te enthousiasmeren.

Voorleescoördinatoren blijven goed geïnformeerd over het programma door:

- het tweejaarlijks bijwonen van een netwerkbijeenkomst in de Bibliotheek
- de informatie op de speciale besloten groep op Facebook: Voorleescoördinatoren Netwerk Bibliotheek Zoetermeer
- het sturen van alle BoekStart-informatie
- het verzenden van de digitale nieuwsbrief Tom en Pippo, 4 x per jaar
- het betrekken van de locatie bij de realisatie peuterbibliotheken bij het programma De Bibliotheek op school
- regelmatig contact met de Bibliotheek

Ook is het belangrijk dat de frontofficemedewerkers in de bibliotheekvestigingen goed geïnformeerd zijn. Als de pedagogisch medewerkers de Bibliotheek bezoeken, zijn de frontofficemedewerkers het eerste aanspreekpunt.

De frontofficemedewerkers blijven goed geïnformeerd over het programma door:

- het ontvangen van de interne (Bibliotheek) nieuwsbrief
- informatie tijdens het werkoverleg

Evaluatie/monitoring

De Bibliotheek, de voorleescoördinator en pedagogisch medewerkers vullen één keer per jaar de monitor BoekStart in de kinderopvang in en stellen op basis van de resultaten het voorleesplan bij.

BIJLAGE IV

ERVARINGEN VAN DE DEELNEMENDE BIBLIOTHEKEN (ZOETERMEER)

Bibliotheek Zoetermeer

In 2012 is Bibliotheek Zoetermeer gestart met het gesubsidieerde project BoekStart in de kinderopvang op drie locaties verspreid over het werkgebied van de Bibliotheek met diverse instellingen.

Hierna volgden nog drie subsidierondes met in totaal zeven verschillende instellingen. In totaal zijn er nu tien locaties ingericht volgens het concept van BoekStart in de kinderopvang, waaronder drie van KERN Kinderopvang Zoetermeer.

Bibliotheek Zoetermeer heeft met KERN Kinderopvang afgesproken om de pilot BoekStart in de kinderopvang organisatiebreed het eerste jaar te starten met 50% van alle locaties. Na de evaluatie wordt bepaald of het jaar erna de uitrol plaatsvindt bij de overige 50%.

Beknopte omschrijving Bibliotheek Zoetermeer (profiel)

Bibliotheek Zoetermeer is een middelgrote Bibliotheek in ontwikkeling naar een participatiebibliotheek (zie [beleidsplan](#)).

Bibliotheek Zoetermeer bestaat uit een hoofdbibliotheek en twee wijkvestigingen.

Aantal inwoners per 1-1-2016: ruim 124.000

Aantal leden: circa 25%

Kengetallen van het werkgebied van Bibliotheek Zoetermeer

- Aantal inwoners o t/m 3 jaar per 1-1-2016: 5.391
- Hiervan lid van de Bibliotheek: 2.209 (41%)
- Aantal kinderen o t/m 3 jaar dat gebruikmaakt van kinderopvang, per 29-6-2016: ruim 2.000 kinderdagverblijf-kindplaatsen (ook op de speelhuizen, speeltaalhuizen en peuterspeelzalen). Van een kindplaats maken meerdere kinderen gebruik, dus het aantal (unieke) kinderen dat er bij een volledige bezetting komt, is ongeveer 2 à 3 keer zo hoog
- Aantal organisaties voor kinderopvang: 21

Kengetallen van de kinderopvangorganisatie KERN Zoetermeer

Percentage bereik KERN:

- kinderdagverblijven: 801 kindplaatsen
- peuterspeelzalen: 591 kindplaatsen

Analyse van de doelgroep

Aantal VVE-locaties: 11; 154 kinderen

Projectomschrijving Zoetermeer

Bouwstenen van BoekStart in de kinderopvang verbreden naar alle vestigingen binnen een kinderopvangorganisatie. Het bereik van BoekStart in de kinderopvang wordt hierdoor vergroot waardoor meer kinderen profiteren van een goed voorleesklimaat.

De kernactiviteiten zijn:

- het opleiden van een voorleescoördinator
- het opstellen van een voorleesplan/ beleid tijdens de training
- het onderhouden van een leesbevorderingsnetwerk

In de training is aandacht voor deskundigheidsbevordering, leesomgeving (inclusief collectie) en ouderbetrokkenheid.

Beleidsafspraken

Bibliotheek Zoetermeer is met de regiomanager van de kinderopvangorganisatie overeengekomen dat er een kinderopvangbrede visie op voorlezen en leesbevordering wordt opgenomen in het pedagogisch beleidsplan. Onderstaande doelen en uitgangspunten zijn hierin opgenomen:

1. Creëren van een taalrijke omgeving voor kinderen en daarmee optimale kansen bieden voor hun persoonlijke ontwikkeling, in nauwe samenwerking met hun ouders als 'natuurlijke' partners. Boeken en andere media vormen een wezenlijk onderdeel van de taalrijke omgeving van onze kinderen. Het voorlezen van en praten over boeken zal structureel en planmatig worden ingezet op iedere locatie. Op deze manier stimuleren we het plezier in lezen en de taalontwikkeling van kinderen en bieden we tegelijkertijd een goede basis voor succes op school en in de maatschappij.
2. Stimuleren van een positieve leesopvoeding thuis. We informeren ouders gevraagd en ongevraagd over (het belang van) voorlezen en een positieve leesopvoeding en stimuleren hen om ook thuis aandacht te besteden aan voorlezen.
3. Vergroten van de deskundigheid van pedagogisch medewerkers die belangstelling hebben voor lezen en leesbevordering (talentontwikkeling). Iedere locatie heeft een opgeleide voorleescoördinator, die collega's inspireert en enthousiasmeert om met kinderen en boeken aan de slag te gaan.
4. Het lezen of voorgelezen worden voor meer kinderen toegankelijk maken door het openen van peuterbibliotheken op verschillende scholen in Zoetermeer.

De projectorganisatie in de Bibliotheek

FUNCTIE	ROL/NIVEAU	EXTERN	INTERN
Bibliotheekdirecteur	Strategisch	Gemeentelijke overleggen	MT overleggen etc.
Teamleider	Strategisch/ Beleidsmatig	Directies kinderopvang beleidsafspraken	Procesaansturing
Projectleider BSidKOV/Specialist	Procesmatig	Provinciaal/voorschoolse instellingen	Procesbewaking
Uitvoerend medewerker	Uitvoerend	Locatiemanagers kinderopvanglocaties	Interne communicatie

Projectorganisatie in de kinderopvang

FUNCTIE	ROL/NIVEAU	TAKEN	VERANTWOORDELIJKHEDEN
Directeur	Strategisch	Interne afstemming met regiomanager	Eindverantwoordelijk
Regiomanager	Beleidsmatig	Ontwikkelen beleidslijnen i.o.m. directeur en aansturing locatiemanagers	Verantwoordelijk voor kinderopvang regio Zoetermeer
Pedagogisch Beleidsmedewerker Kwaliteit	Beleidsmatig	Opstellen voorleesbeleid voor de organisatie	Inhoudelijk verantwoordelijk voor kwaliteit kinderopvang
Locatiemanagers	Beleidsmatig	Uitvoering organisatiebeleid en opstellen werkplannen voor de locaties	Eindverantwoordelijke voor opvang in de betreffende locaties incl. aansturing pedagogisch medewerkers
Voorleescoördinatoren / pedagogisch medewerkers	Beleidsondersteunend	Enthousiasmeren van collega-pedagogisch medewerkers en schrijven van het voorleesplan	Verantwoordelijk voor opstelling en uitvoering voorleesplan in samenwerking met collega's

Motivatie: waarom wil de Bibliotheek dit?

Redenen voor Bibliotheek Zoetermeer om mee te doen aan BoekStart in de kinderopvang organisatiebreed zijn:

- Het past bij de missie van Bibliotheek Zoetermeer. Zij geeft prioriteit aan de doelgroep Jeugd: *alle kinderen in Zoetermeer worden bereikt door de dienstverlening van de Bibliotheek*. Dit doet zij door Bibliotheken *op school* te realiseren, waar mogelijk gekoppeld aan voorschoolse inpassende voorzieningen (een zogenaamde peuter-dBos) en door samenwerking en kennisdeling met onder andere voorschoolse instellingen bij het realiseren van een doorlopende leerlijn. De peuter-dBos is een voortvloeisel en uitbreiding van BoekStart in de kinderopvang. Hiermee krijgt BoekStart in de kinderopvang een structureel karakter.
- Maatschappelijk gezien is de tijd rijp om dit soort samenwerkingsverbanden aan te gaan (bijvoorbeeld kwaliteitseisen kinderopvang en wettelijke regelingen rond financiering voor ouders).
- De jongste doelgroep is het minst vaak lid van de Bibliotheek. Het potentiële bereik is hier dus het grootst.

Een grote kinderdagopvangorganisatie kiezen

- Het is de grootste kinderopvangorganisatie in Zoetermeer.
- De Bibliotheek had al een 'ingang', een goede samenwerking met deze organisatie. De Bibliotheek voert met haar de pilot van een voorschoolse dBos (wordt in de nieuwe situatie peuter-dBos genoemd).

Proces

Het samenwerkingsproces is op zich goed verlopen. Door onder andere het project BoekStart in de kinderopvang en een pilot voor een peuter-dBos met een locatie van KERN bestond er al een goed contact met de regiomanager van KERN, Annemiek van Iersel. Zij is een bevlogen manager, die leesbevordering en taalontwikkeling hoog op de agenda heeft staan.

Zij was direct enthousiast over de pilot. Jammer genoeg is het niet gelukt om direct met alle locaties van KERN te starten, maar het voornemen bestaat om

in 2017 aan de slag te gaan met de overige locaties. Annemiek heeft voor 12 locaties contact gelegd met haar locatiemanagers om pedagogisch medewerkers te werven voor de training *Voorleescoördinator*. Dit vergde meermalen contact.

Door omstandigheden binnen KERN hebben wij op basis van hun pedagogische beleidsplan, VVE-documenten en de daarop gegeven toelichting zelf een concept-voorleesbeleid geschreven. KERN heeft op basis hiervan een definitieve versie geschreven.

De training *Voorleescoördinator* is prima verlopen. Een enthousiast team van pedagogisch medewerkers heeft hier aan deelgenomen. De training is zeer goed ontvangen. De trainingen zijn overigens gegeven in een samenwerkingsverband van Bibliotheek Zoetermeer (Karin van Harn) en Bibliotheek Oostland (Ineke van der Meijden). Een prima samenwerking.

Verbinding en opbrengst

De meerwaarde van dit project vormt het op organisatieniveau zoeken naar inhoudelijke verbindingen en samenwerkingsmogelijkheden. Daarmee wordt het makkelijker om invloed uit te oefenen op bijvoorbeeld pedagogische beleidsplannen.

Door de samenwerking op organisatieniveau kan de Bibliotheek op een later moment op lokaal niveau meer invloed uitoefenen en haar zichtbaarheid vergroten naar de gemeente, in de VVE-adviesgroep enzovoort. Dit biedt meer kansen om structureel op lokaal niveau gedeelde ambities en doelstellingen te laten zien.

Concreet hebben we in het kader van dit project leesbevorderingsbeleid kunnen toevoegen aan het pedagogisch beleidsplan van KERN.

Succesfactoren

- draagvlak binnen de bibliotheekorganisatie; aansluiting bij de missie.
- kennis van lokale partners (een goed netwerk) en zorg dat ze jou kennen
- de kinderopvangorganisatie moet er rijp voor zijn; er moet ruimte zijn om het project aan te gaan: ze moeten er inhoudelijk voor openstaan, er moeten geen andere prioriteiten binnen de organisatie zijn die voorrang behoeven en de financiële middelen moeten beschikbaar zijn om personeel te laten bijscholen. Nu worden er inhoudelijk meer en andere kwaliteitseisen gesteld aan de kinderopvang dan voorheen.
- er moet voldoende tijd zijn om een dergelijk project uit te zetten.
- het helpt als de politieke wind meezit (overheid, gemeente).

Valkuilen

- Onverwachte ontwikkelingen op lokaal of organisatorisch gebied kunnen aanleiding zijn voor afhaken of vertraging van het proces. Zorg dat je hier flexibel en toekomstgericht mee omgaat: houd de langetermijndoelstelling voor ogen om structureel samen te werken.
- Draagvlak bij zowel managers als bij pedagogisch medewerkers kan afnemen in de loop van het proces. Houd regelmatig contact op beide niveaus en bied af en toe iets extra's aan ter inspiratie.
- Interne communicatie. Zorg dat iedereen in je eigen organisatie weet wat je doet, en vooral: waarom je doet wat je doet!

Projectkosten voor de Bibliotheek Zoetermeer voor het proces

>>> Zie Bijlage VI in dit document

Gespreksverslag Bibliotheek Zoetermeer

Bespreking subsidie Stichting Lezen voor Pilot met KERN kinderopvang Zoetermeer over het opleiden van een voorleescoördinator op iedere locatie.

Datum: 11-12-2015

Aanwezig: Lara van der Graaf, Karin van Harn (beiden OBZ) en Annemiek van Iersel (KERN)

Kern Kinderopvang is een grote regionale organisatie voor kinderopvang (SWK groep), met een speciale afdeling voor Zoetermeer (Kern Kinderopvang Zoetermeer). Er zijn 12 kinderdagverblijven en 15 peuterspeelzalen (Speelhuizen), waarvan 11 voor VVE-kinderen (Speeltaalhuizen).

Gesprek met regiomanager Annemiek van Iersel van Kern Kinderopvang heeft plaatsgevonden op 4 januari 2016:

De eerdere implementatie van BoekStart op 2 locaties is succesvol verlopen. Het is regiomanager Annemiek van Iersel geweest die haar goedkeuring voor BoekStart heeft uitgesproken. Vervolgens is er in overleg met de locatiemanager van het deelnemende kinderdagverblijf contact geweest over de implementatie. Wat opvalt is dat de aanwezigheid van BoekStart op deze 2 locaties geen 'olievlek' effect heeft gehad op andere locaties. Daarvoor zijn ze te veel zelfstandig. In het format dat KERN kinderopvang hanteert is de locatiemanager een ondernemer die het eigen bedrijf leidt. Vanuit het management worden de lijnen uitgezet. De locatiegidsen zijn dan ook SWK uniform.

Op dit moment is leesbevordering niet specifiek beschreven in het beleidsplan van KERN. Ondanks dat er locaties zijn die voor BoekStart een voorleesplan hebben geschreven vormen deze geen integraal onderdeel van de pedagogische beleidsplannen van de betreffende locaties.

Binnen deze pilot wordt een visie met betrekking tot lezen en leesbevordering opgenomen in het beleidsplan voor de hele organisatie, om als uitgangspunt te dienen voor de werkplannen per locatie.

Het VVE-programma is beschreven in het pedagogisch beleid. Een aantal speelhuizen heeft relatief veel VVE doelgroep kinderen (dat zijn Speeltaalhuizen). Interactief voorlezen is van belang voor deze doelgroep. KERN ziet hier zeker de meerwaarde van.

In het beleidsplan voor de periode 2016 is aangegeven opbrengstgericht te werken binnen de Speeltaalhuizen. Daarnaast werken ook de kinderdagverblijven met ontwikkelings-gericht werken.

Speeltaalhuizen en buitenschoolse opvang zijn op dit moment stabiel qua kind aantallen.

Aantal kinderen op kinderdagverblijven is nog niet erg aan het aantrekken. Vanuit de organisatie wordt er daarom nu vooral geïnvesteerd in de kinderdagverblijven, met name voor wat betreft ouders.

Visie ouderpartnerschap KERN kinderopvang mei 2016

‘Wij delen de opvoedingsverantwoordelijkheid met de ouders. Wij vinden het daarom belangrijk dat iedereen zich welkom voelt. En gaan graag in gesprek. Goed contact met ouders bestaat voor ons uit wederzijds begrip en waardering. We streven naar goede wederzijdse afstemming over de opvoeding en verzorging van de kinderen. We willen graag horen wat een kind al kan, leuk vindt en misschien nog lastig vindt. Wij delen hoe wij het kind zullen begeleiden. En houden ouders op de hoogte van ontwikkelingen die het kind doormaakt.’

Deskundigheidsbevordering

Het belang van deskundigheidsbevordering wordt breed gedragen binnen KERN Kinderopvang. Echter, personeelskosten vormen de belangrijkste onkostenpost binnen de organisatie. (60% van de lasten van KERN kinderopvang zijn op dit moment personeelskosten). Middelen voor deskundigheidsbevordering drukken extra op de begroting en zijn daarom beperkt. Er worden nu TINK Trainingen gevolgd met subsidie van BKK. Resterende bijscholingsmiddelen worden in beperkte mate ingezet: 24 medewerkers opleiden tot voorleescoördinator zit er daarom op dit moment niet in. Wel is er de mogelijkheid om dit gefaseerd te doen. 12 pedagogische medewerkers in 2016 en een vervolg in 2017 van de andere 12. Uiteraard wordt er dit jaar wel rekening gehouden met een spreiding over de diverse wijken in Zoetermeer.

BIJLAGE V

ERVARINGEN VAN DE DEELNEMENDE BIBLIOTHEKEN (RIJN EN VENEN)

Beknopte omschrijving Bibliotheek Rijn en Venen (profiel) + kengetallen van het werkgebied + kengetallen van kinderopvangorganisatie

Het werkgebied van Bibliotheek Rijn en Venen bestaat uit: gemeente Alphen aan den Rijn en gemeente Zoeterwoude.

Het aantal inwoners o t/m 3 jaar in gemeente/kern Alphen aan den Rijn is: 4.986

1.411 kinderen in deze leeftijdsfase zijn lid van de Bibliotheek.

De Bibliotheek is met de implementatie van BoekStart in de kinderopvang in 2014 gestart op drie locaties van kinderopvangorganisatie Junis in gemeente Alphen aan den Rijn. Bibliotheek Rijn en Venen heeft naast deze implementatie ook BoekStart in de kinderopvang uitgerold op vier kinderdagopvanglocaties in de gemeente Zoeterwoude.

Kinderopvangorganisatie Junis is één van de vier grote kinderdagopvangorganisaties in gemeente Alphen aan den Rijn. Zij heeft 22 kinderdagopvanglocaties en 3 peuterspeelzalen.

Sinds zomer 2015 maken Junis en de Bibliotheek deel uit van een prestatie gericht samenwerkingsverband 'Boost'. Dit samenwerkingsverband heeft de subsidietender 'Opgroeien en ontwikkelen - 9 maanden-12 jaar' in de gemeente Alphen aan den Rijn gewonnen.

Deelname aan de pilot BoekStart in de kinderopvang organisatiebreed uitrollen wordt door beide directies gehanteerd als programma dat zal bijdragen aan de te behalen prestaties.

BoekenPret 'light'

De lichte variant van BoekenPret wordt uitgevoerd op alle locaties van Junis/Peuterstart (de drie peuterspeelzalen).

Junis heeft 1.473 kindplaatsen waarvan 163 doelgroepkinderen. Tot september 2016 bezochten de doelgroepkinderen Junis/Peuterstart. Vanaf september 2016 zijn de doelgroepkinderen verspreid over alle locaties van Junis.

Beleidsafspraken

De Bibliotheek heeft met de kwaliteitsmanager en directeur van de kinderopvangorganisatie gesproken over het opnemen van het belang van een voorleesprogramma en aandacht rondom voorlezen in het beleidsplan. Aandacht voor taal-spraakontwikkeling is een belangrijk thema binnen het pedagogisch beleidsplan van de kinderopvangorganisatie. Dit heeft geleid tot het vast opnemen van de trainingen (voorleescoördinator en interactief voorlezen) en netwerkbijeenkomsten binnen het opleidingsplan. Directie van de kinderopvangorganisatie stond hier positief tegenover.

De projectorganisatie in de Bibliotheek

FUNCTIE	ROL	TAKEN	VERANTWOORDELIJKHEDEN
Programmamanager Bibliotheek	Strategisch/ beleidsmatig	Projectleider BS in de KDV breed	Uitrol BS in de KDV breed, opname beleidsplan
Specialist Educatie	Uitvoerend	Trainer	Training voorleescoördinatoren
Medewerker educatie	Uitvoerend	Trainer	Training pedagogisch medewerkers

Projectorganisatie in de kinderopvang

FUNCTIE	ROL	TAKEN	VERANTWOORDELIJKHEDEN
Directeur	Strategisch	Contact op strategisch niveau	opname beleidsplan
Manager kwaliteitszorg	Beleidsmatig	Contact naar clustermanagers	Beschikbaar stellen uren medewerkers, borging in opleidingsplan
Clustermanager	Uitvoerend		Inplannen pedagogisch medewerkers per locatie

Proces

Zowel de Bibliotheek als kinderopvangorganisatie Junis heeft de samenwerking als positief ervaren. Voordeel met kinderdagverblijfbreed uitrollen is dat je een goede planning kan maken en start met verankering binnen het pedagogisch beleid en opleidingsplan. Door een dergelijk project met de directie te starten krijgt het sneller doorgang en krijg je de uitvoering en uitrol makkelijker voor elkaar. Aandachtspunt blijft de borging. Maar omdat wij gezamenlijk in een tender zitten en dit een van de effecten is waarop moet worden ingezet, blijft het een actueel onderwerp dat jaarlijks terugkeert en waar actief op wordt ingezet.

Verbinding en opbrengst, succesfactoren en valkuilen

Het grote voordeel in Alphen is geweest dat de organisaties al aan elkaar verbonden zijn vanwege de uitvraag in de tender o tot 12 jaar. Dit maakt dat beide al een urgentie zien om dit programma te implementeren omdat het bijdraagt aan het behalen van onze prestaties. Ook de directe koppeling met BoekenPret levert voordelen op: borging, alles in een hand en daarmee goede informatievoorziening richting en communicatie vanuit beide organisaties.

Voorkom een valkuil en maak een goede en realistische planning voor training van alle medewerkers. Dit blijkt in praktijk vaak lastiger vooral als je met grote aantallen werkt. Het is wel aan te bevelen om beide trainingen tegelijk op te starten. Dan krijgt het programma ook meteen body. Neem ook tijd voor borging in het beleidsplan. Dit is niet eenvoudig. Vaak ligt er al een beleidsplan en is de stap tussen zeggen en doen groot.

Belangrijk is om er vanuit de Bibliotheek aandacht voor te vragen en door te vragen totdat het ook daadwerkelijk gebeurt. Het feit dat beide organisaties in een opdracht voor de gemeente werken, helpt hierbij. Beide organisaties werken samen in meer projecten waardoor zij elkaar beter leren kennen. Dat is handig in de verwachtingen naar elkaar en je komt sneller tot resultaat.

Probeer als het kan direct organisatiebreed uit te rollen. Dat zorgt voor verdieping en meer verankering, en bepaalde stappen en trainingen gaan op den duur sneller omdat je de organisatie beter kent.

De andere resultaten zijn:

- Opname van BoekStart in pedagogisch beleidsplan.
- Een centraal voorleesplan met accenten per vestiging.
- Koppeling BoekStart aan BoekenPret.
- Een training *Interactief voorlezen* voor de pedagogisch medewerkers, aansluitend op de VVE-scholing die al veel aandacht besteedt aan leesbevordering.
- De interieurspecialist van de kinderopvangorganisatie neemt de leeshoek mee.
- Alle kinderopvangvestigingen hebben een abonnement bij de Bibliotheek zodat zij boeken kunnen lenen.
- Ook vanuit het speelgoedbudget wordt geld besteed aan de collectie.
- Structurele aandacht voor BoekStart: naar ouders via de nieuwsbrief.
- Interne kennisdeling en activatie; voorleescoördinatoren enthousiasmeren elkaar. Vast item in de interne nieuwsbrief.
- De Bibliotheek ontwikkelt in samenwerking met Junis en Kom Erbij (opvoedondersteuningsorganisatie én partner in het netwerk) de inhoud en ouderbetrokkenheid verder.

Projectkosten Rijn en Venen

>>> Zie bijlage VI in dit document

Gespreksverslag Bibliotheek Rijn en Venen

Maandag 9 november 2015

Verslag gesprek met Marie-Louise van Mourik, directeur-bestuurder, en Sandra Groenendijk, manager Kinderopvang, beiden bij Junis Kinderopvang
Verslag gemaakt door Hester van Beek, programmamanager Bibliotheek Rijn en Venen

Aantal locaties: 24

Is het contact met uw plaatselijke Bibliotheek veranderd, nu u werkt met BoekStart?

BoekStart in de kinderopvang hebben wij al op drie locaties uitgerold. Doordat de Bibliotheek Junis hiervoor heeft benaderd, is het contact tussen de Bibliotheek en Junis geïntensiveerd.

Sinds deze zomer zitten Junis en de Bibliotheek ook in een prestatiegericht samenwerkingsverband, BOOST. Dit samenwerkingsverband heeft de subsidietender opgroeien en ontwikkelen van 9 maanden tot 12 jaar in de gemeente Alphen aan den Rijn gewonnen. Ook hierdoor wordt de samenwerking tussen Junis en de Bibliotheek extra versterkt. We werken gezamenlijk vanuit één visie aan de prestaties die de gemeente heeft gevraagd. De deelname aan BoekStart in de kinderopvang is door beide directies besproken en wordt gehanteerd als programma dat zal bijdragen aan de te leveren prestaties.

Waar hebt u het meeste contact over (collectie, deskundigheidsbevordering, activiteiten...)?

Het meeste contact op managementniveau gaat over het ontwikkelen van gezamenlijke visie, de uitrol van projecten, waaronder BoekStart in de kinderopvangbreed, over alle locaties. Maar ook over het koppelen van het VVE-

programma BoekenPret aan BoekStart en de implementatie daarvan in alle locaties.

Op uitvoerend niveau gaat het meeste contact over het samenstellen van een collectie en de leeshoek. Deskundigheidsbevordering is een terugkerend thema, zowel voor medewerkers als richting ouders.

Hoe komt pedagogisch beleid binnen uw organisatie tot stand?

In 2012 heeft Junis Kinderopvang een versie van Z'evenZien ontwikkeld, gerelateerd aan het Pedagogisch kader kindercentra 4 tot 13 jaar. Met zes competentiebrillen leren pedagogisch medewerkers alle ontwikkelgebieden van kinderen van 4 tot 13 jaar systematisch aandacht te geven. Voor de pedagogisch medewerkers betekent dit dat ze leren op de werkplek, onder meer door coaching on the job, een persoonlijk portfolio en de koppeling van het activiteitenprogramma aan de competenties van het Pedagogisch kader 4 tot 13 jaar.

Hoe kunnen externe programma's zoals BoekStart en VVE-programma's geïnstitutionaliseerd worden binnen het pedagogisch beleid?

BoekStart en BoekenPret sluiten mooi aan bij de competentie de taal- en communicatieve bril. Hiermee kan BoekStart pedagogisch medewerkers helpen hun competenties te verdiepen rond voorlezen. BoekenPret sluit aan met een collectie voor alle VVE-kinderen. Ook deze boeken worden op de groepen gebruikt tijdens het dagelijkse voorlezen en praten over de thema's. Bij BoekStart in de kinderopvang-breed zullen we een centraal voorleesplan voor Junis maken. Dit sluit aan bij Z'evenZien. Per locatie maken we op maat aanscherpingen van dit plan, al naar gelang de samenstelling van de groepen en of er ook VVE op de groep wordt gedaan.

In Z'evenZien wordt deze bril als volgt omschreven: 'Ik lok al heel snel reacties uit want baby's beginnen meteen geluidjes te maken als ze mij zien. Ik zorg ervoor dat ik niet alleen duidelijk spreek, maar dat ook mijn lichaamstaal goed te begrijpen is en past bij wat ik zeg. Wanneer je mij op je neus hebt, lees je elke dag voor, vertelt verhaaltjes en voert gesprekjes. Je leert kinderen woorden en begrippen door ze voor te zeggen, te zingen, vaak te herhalen en de betekenis te verduidelijken met plaatjes en situaties.'

Gebruikt u door BoekStart bereikte resultaten? Bijvoorbeeld in uw contact met de gemeente? Of naar ouders om de kwaliteit van uw kinderopvang aan te geven?

BoekStart wordt opgenomen in het contact en de prestaties die we voor de gemeente moeten behalen. Ook zullen we het BoekStartlogo op onze website en in onze communicatie naar ouders inzetten als al onze locaties de trainingen hebben gevolgd en zijn gestart. Junis ziet een meerwaarde om aan dit programma deel te nemen. Zeker ook in het kader van het uitrollen van VVE over alle locaties, waardoor er gemengde groepen ontstaan.

Hebt u suggesties of verbeterpunten om de samenwerking tussen uw Bibliotheek en de kinderopvangorganisatie te verbeteren?

Wij zitten midden in het implementatieproces van de tenders en de uitrol van BoekStart in de kinderopvangbreed. Het is nog te vroeg om nu al te evalueren.

Wordt het voorleesplan in de praktijk gebruikt?

De locaties die al met BoekStart werken, gebruiken de voorleesplannen in hun dagelijkse praktijk. Tevens scherpen zij hun voorleesplan jaarlijks aan tijdens een terugkombijeenkomst met de trainer.

Is voorlezen een vast onderdeel op de agenda van het werkoverleg?

Voorlezen is een vast onderdeel van het dagritme van de groepen en wordt regelmatig op de agenda gezet van werkoverleggen. Taalontwikkeling is een van de speerpunten in ons pedagogisch beleid en hoe hierop effectief in te zetten, komt ook op managementniveau regelmatig ter sprake.

Hoe hebt u het BoekStarttraject ervaren (intensief, informatief, nuttig...)?

De pedagogisch medewerkers hebben alle trainingen als zeer nuttig en informatief ervaren. De duur van de trainingen was precies goed, qua tijd en inhoud. Ze hebben er veel praktische tips opgedaan zodat ze hier zelf mee aan het werk kunnen op de groep. De leeshoek en het makkelijk bereikbaar zijn van boeken voor zowel de pedagogisch medewerker als de kinderen draagt heel veel bij aan het voorlezen, praten en zingen.

Wat heeft het de kinderopvang opgeleverd?

Voor de kinderopvang is BoekStart en de koppeling met VVE een verdiepingsslag in het inzetten op verbeteren van taalontwikkeling bij kinderen maar ook bij pedagogisch medewerkers en ouders.

De trainingen en herhalingsbijeenkomsten zijn een vast onderdeel van het opleidingsprogramma. De kwaliteitsmedewerker van Junis bewaakt de kwaliteit.

Tijdens ouderbijeenkomsten worden de onderwerpen taal, voorlezen en mediawijsheid regelmatig centraal gesteld, als bijvoorbeeld een thema-avond. Ouders worden gestimuleerd om hun kind lid te maken van de Bibliotheek. Hier wordt veel gebruik van gemaakt.

Welke positieve resultaten (parels) kunt u benoemen?

Het meest positieve aan het programma is dat er nog intensiever wordt voorgelezen, dat kinderen ook zelf boekjes kunnen pakken en bekijken. Dat zij lid worden gemaakt van de Bibliotheek en dat hiermee een doorgaande leeslijn wordt gecreëerd voor het kind. Het stimuleren van taalontwikkeling en woordenschat wordt zo op diverse momenten aan nul- tot vierjarigen aangeboden. Ook het programma de VoorleesExpress is aan BoekStart en VVE gekoppeld, zodat kinderen en ouders die dit nodig hebben, ook thuis worden gestimuleerd om voor te lezen.

Tevens is de kennis bij de pedagogisch medewerkers van voorlezen, boeken en hoe een goede collectie samen te stellen ontzettend omhoog gegaan. Zij vinden het hierdoor ook leuker om zelf met de boeken aan de slag te gaan.

Welke toekomstverwachtingen en -wensen hebt u?

Doordat BoekStart ook is opgenomen in de prestaties richting gemeente, zal Junis blijven werken met het programma. En het goed uitvoeren van het programma speelt een belangrijke rol in de inzet die Junis en de Bibliotheek plegen om taalontwikkeling bij kinderen en ouders te stimuleren.

Zou u BoekStart aan andere kinderopvang(locaties) aanbevelen en waarom?

Junis zou BoekStart zeker aanbevelen aan andere kinderopvangorganisaties. Het biedt een kans om op een laagdrempelige wijze beter in contact te komen met de Bibliotheek, deze band te versterken, het lezen en voorlezen goed op de kaart te zetten binnen het pedagogisch beleid, en het biedt een goede praktische insteek om hier daadwerkelijk mee aan de slag te gaan. Het komt iedereen ten goede: het kind, de medewerker en de ouders.

BIJLAGE VI PROJECTKOSTEN

Projectkosten Bibliotheek Zoetermeer

Tarieven

€ 65,50 per uur voor de teamleider

€ 59,50 per uur voor overige medewerkers

Kosten Bibliotheek

PROCES	UREN	KOSTEN
communicatie met KERN op directieniveau	4 uur (tarief teamleider)	€ 278
overige communicatie met KERN	10 uur	€ 595
communicatie intern	4 uur	€ 238
begroting	2 uur	€ 119
inhoudelijk: visie op leesbevordering - aansluitend bij pedagogisch beleidsplan KERN	4 uur	€ 238
evaluatie (volgt)	PM	PM
Proces totaal	24 uur	€ 1.468

ACTIVITEIT TRAINING VOORLEESCOÖRDINATOR	UREN	KOSTEN
communicatie met KERN op directieniveau	4 uur (tarief teamleider)	€ 278
overige communicatie met KERN	10 uur	€ 595
communicatie intern	4 uur	€ 238
begroting	2 uur	€ 119
inhoudelijk: visie op leesbevordering - aansluitend bij pedagogisch beleidsplan KERN	4 uur	€ 238
evaluatie (volgt)	PM	PM
Totaal	30 uur	€ 1.785

Kosten kinderopvang Kern

Tarief

€ 30,00 per uur

ACTIVITEIT	UREN	KOSTEN
communicatie/procesbegeleiding	10 uur	€ 300
training Voorleescoördinator: studiebelasting 15 x 12 personen opgebouwd uit: vier bijeenkomsten van 2,5 uur, huiswerk/leeswerk, voorleesplan 5 uur	180 uur	€ 5.400
Totaal	190 uur	€ 5.700

Projectkosten Rijn en Venen

Tarieven

€ 80,- per uur voor projectleider en trainer

Kosten Bibliotheek

KOSTEN VAN DE REEDS GEREALISEERDE IMPLEMENTATIE	UREN	KOSTEN
Voorbereiding: projectleider	15 uur	€ 1.200
Uitvoering: projectleider	10 uur	€ 800
Uitvoering: Trainer Voorleescoördinator	50 uur	€ 4.000
Trainer Interactief voorlezen	125 uur	€ 10.000
	10 uur	€ 800
Totaal	210 uur	€ 16.800

Bibliotheek (meerjarenplan)

- Geven van trainingen
- Organiseren van netwerkbijeenkomsten
Kosten ca 500 euro per bijeenkomst
- Organiseren van ouderbijeenkomsten
500 euro per bijeenkomst
- Samenstellen van collecties indien de prijs hiervoor niet doorberekend wordt
Elke locatie heeft een instellingsabonnement à 47,50 euro x 20 locaties

Kinderdagopvang (meerjarenplan)

- Contacturen managers en overleg: 10 per jaar x 80 euro p uur
- Aan trainingskosten pm'ers: uren voor de training dus 4 uur per pm'er en x 55 euro p uur
- Voorlees coördinator: 12 uur per voorlees coördinator x 55 euro p uur
- Taakuren van de voorlees coördinator : 20 taakuren per jaar x 55 euro p uur
Collectie (inclusief huren van thema/ of wisselcollectie van de Bibliotheek)
100 euro per locatie, inclusief abonnement
- Leeshoeken : 100 euro per leeshoek
- Activiteiten
Vraaggericht dus lastig om te zeggen: zie de voorleesplannen

BoekStart in de kinderopvang gerelateerde documenten

- Basisdocument BoekStart in de kinderopvang
- BoekStart in de kinderopvang: Ervaringen uit de praktijk
- Beleidsdocument: BoekStart in de kinderopvang, voor directie en MT Kinderopvang
- Handleiding training Voorleescoördinator in de kinderopvang
- Handleiding training Interactief voorlezen in de kinderopvang
- Reader Voorleescoördinator in de kinderopvang

Te bestellen via de BoekStartbestelsite

- [Beleidsdocument: BoekStart in de kinderopvang, voor directie en MT Bibliotheken](#)
- [Rapport Relatie tussen BoekStart en programma's voor kinderopvang/voorscholen](#)
- [Handleiding BoekStart - BoekenPret](#)
- [Monitor BoekStart in de kinderopvang: handleiding en feedback](#)

Colofon

Dit document kwam tot stand als onderdeel van het landelijke leesbevorderingsprogramma Kunst van Lezen in samenwerking met ProBiblio, Bibliotheek Rijn en Venen en Bibliotheek Zoetermeer.

FOTOGRAFIE Annemarie Terhell

VORMGEVING Lijn 1, Haarlem

April 2017